

Емил Врежаков / Эмиль Врежаков

РУСИЯ И ХАГСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ЗА МИР 1899 г.

Россия и Гагская конференция мира 1899 г.

Резюме: Международная конференция мира, состоялась в Гааге, Нидерланды, в 1899 году, является важным этапом в развитии дипломатии, международных отношений и кодификации международного права на пороге XX века. В качестве своей основной цели инициаторы этого международного форума поставили ограничения вооружений. Многие исследователи в области гуманитарного права почти единодушно считают, что проведенная в конце XIX века конференция, несомненно, является средством укрепления мира. Созыв 6 (18) мая 1899 г. «Всемирный парламент», считается первым шагом к созданию после Первой мировой войны Лиги наций. Нажатие необходимости созыва подобного типа междуправительственная конференция, во многом продиктовано международным интересом к сохранению хрупкого мира в лице растущей конкуренции между великими империалистическими державами. В конце XIX века, конкурирующих империй стоят на шаге от проблемы большой войны, в результате напряженности, как в колониальных районах Африки, Ближнего и Дальнего Востока, так и в самом сердце Европейского континента.

Ключевые слова: Хагска конференция 1899; М. Н. Муравьев; Николай II; Русия; Ф. Ф. Мартенс; разоръжаване; англо-германски антагонизъм;; международен арбитражен съд; хуманитарно право; Конвенция за мирно уреждане на международни спорове; закони на сухопътната война; Женевска конвенция 1864 г.

Международната конференция за мир, проведена в Хага, Холандия, през 1899 г. е съществен етап в развитието на дипломатията, международните отношения и кодификацията на международното право на прага на двадесетото столетие. Като своя основна цел инициаторите на този международен форум поставят ограничаването на въоръженията. Много изследователи в областта на хуманитарното право почти единодушно смятат, че проведената в края на XIX в. конференция безспорно е средство за насърчаване на мира. Свиканият на 6 (18) май 1899 г. т.нар. „световен парламент” е считан за първа стъпка към създаденото след Първата световна война Обществено на народите. Належашата необходимост от свикването на подобен тип междуправителствена конференция в голяма степен е продиктувана от международния интерес към опазване на крехкия мир, на фона на растящата империалистическа надпревара между Великите сили. В края на XIX век конкуриращите се империи са на крачка от

предизвикването на голяма война, в резултат от напрежението както в колониалните райони в Африка, Близкия и Далечния изток, така и в сърцето на Европейския континент.

Краят на 90-те години е ознаменуван с нов етап от развитието на военната техника и в надпреварата във въоръжаването. Инициативата в тази посока поема Германия, която скоро след това е последвана от Франция. За разлика от тези две държави, в Русия и Австро-Унгария превъоръжаването на артилерията среща значим недостиг на парични средства. Описвайки своите съображения, на 13 (1) март 1898 г. руският военен министър Александър Н. Куропаткин изпраща строго секретно писмо до министъра на външните работи граф Михаил Николаевич Муравъов. В него са изложени финансовите и технически причини, поради които ген. Куропаткин предлага Русия да направи опит да се договори с Австро-Унгария двете империи да отложат превъоръжаването на артилерията си, сключвайки специална конвенция за срок от 10 години¹. Идеята е отхвърлена, тъй като по този начин руската армия би била обречена на изоставане във военно-технически план, спрямо останалите големи и силни държави. Руското правителство се стреми да ограничи военните разходи, без да се налага на намалява драстично военната мощ. Ето защо се търсят възможности да бъде запазен съществуващият военностратегически паритет, без да се изискват излишни разходи по продължаващото превъоръжаване.

Идеята за ограничаване на растящото превъоръжаване по пътя на преговори, проведени на международна конференция по въпросите за мира, се появява сред руската интелигенция и преминава в дипломатическите и правителствени среди на империята. Изглеждаща абстрактна за времето си, инициативата е опит на дипломатите да разработят механизми за междудържавно сътрудничество и да създадат общозначими норми на международното право.

Особено много въпроси предизвиква подготвителния етап, предшестваш свикването и работата на международния форум. Сред различните изследователи няма единно мнение, което би могло да посочи точно определени мотиви, довели управляващите в Петербург до тази решителна стъпка. Съществува цял комплекс многоспектърни причини, подбуждащи руското правителство към свикване на Конференцията. Специалистът по международно право и пряк участник в работата на комисиите Федор Федорович Мартенс разкрива, че мирната инициатива на Русия преследва две главни цели. Първата от тях предвижда *„по пътя на взаимното и миролюбиво обсъждане на международните спорове и при условия за ограничаване на въоръженията, да бъде предотвратена войната“*. От друга страна, важна цел е *„посредством обмяна на мисли да се изяснят условията, при които евентуално възникнала война би могла да бъде поставена в много тесни рамки с оглед на хуманността и общите ползи за народите“*. Опирайки се на официалните правителствени съобщения, Ф. Ф. Мартенс смята, че нарастването на военните разходи е водеща причина, довела до желанието за свикване на конференцията².

Мирната инициатива на руското правителство е предизвикана от конкретните вътрешни и външнополитически обстоятелства. Отчитайки изострените руско-английски отношения във връзка с Близкоизточната криза (1894–1898) и относно съперничеството в Далечния изток, както и опита на Великобритания да създаде вражеска коалиция от държави срещу Русия, император Николай II предлага да бъде проведена международна конференция по разоръжаването. От тази гледна точка руското предложение според Л. Телешевой е опит на руската дипломатия да бъде предотвратен един нежелан военен сблъсък с Англия³.

Правителството в Петербург се стреми да постигне ограничаване на военноморския флот на Великобритания, сухопътните сили на Германия и Австро-Унгария, а също да създаде широка европейска коалиция, насочена срещу Англия. Свикването на конференцията е продължаване на курса на руската дипломатия на сближаване с Германия против Англия.

Руският историк В. И. Бовикин смята, че интензивният ръст в производството на оръжия поставя под заплаха баланса в равновесието на силите и невъзможността на „Русия, която не била в състояние да поддържа надпреварата във въоръжаването с Германия” принуждава царското правителство да излезе с предложение за неговото съкращаване⁴.

Николай II добре разбира, че интересите на Руската империя стоят далече от нови военни сблъсъци. Процесът на модернизация, започнат от Сергей Ю. Витте, изисква значителни финансови средства и известен период от време, в което Русия да се изравни в икономически план с големите европейски държави, да осъществи придвижването си в Далечния изток и да затвърди позициите си на Балканите. Мирната инициатива на руския цар може да бъде пряко обвързана със желанието да бъдат спестени средства, които ще се пренасочат от областта на военното дело към новите приоритетни цели. Стременията за разширяване на политическото влияние са обвързани с необходимост да се създаде благоприятна за страната международна обстановка. Искрените подбуди на Николай II да се пристъпи към световно разоръжаване биха изградили образ на Русия като носител на идеи за мир и справедливост.

Френският историк Марк Феро посочва, че идеята се ражда у Николай II под влияние на видния железопътен магнат, финансист и banker Иван Станиславович Блох⁵. В своя фундаментален шесттомен труд „Будущая война” (1898 г.), Блох убедително, прилагайки множество факти и аргументи, разкрива мащабите на опустошенията, които би предизвикал всеобщият въоръжен конфликт. Освен приведените статистически данни за възможния брой на жертвите, сред щетите се посочват прекъсване на морската търговия, както и загуби за Русия, изразяващи се в невъзможност за империята да продължи износа на пшеница и т.н.⁶ Известно е, че Блох е приет от Николай II и излага своите възгледи пред руския цар. По този повод Леонид Г. Истягин, също споделя мнението, че към мисълта за всеобщо разоръжаване и свикване на конференция по този въпрос Николай II се насочва „под косвеното влияние на пацифиста – статистик И. С. Блох”⁷.

Анатолий Венедиктович Игнатиев отнася възникването на идеята за свикване на международен форум по обсъждане на ограничаване във въоръженията към февруари – март 1898 г. Във външнополитически план той я обвързва с придвижването на Русия към Далечния изток, а във вътрешен – с военно-финансови причини⁸. Правилно би било да се приеме, че инициативата на Русия е движена преди всичко от външнополитически мотиви, а такива именно са нейното нарастващото влияние в Далечния изток и произтичащото от това изостряне на дипломатическите отношения с Великобритания. Причините всъщност са комплексни. Важна цел на инициативата е стремежът да се предотврати френско-германски конфликт, в който Русия ще бъде въввлечена. Имайки предвид, че по това време отношенията между Париж и Лондон са крайно обтегнати заради Фашодската криза и дрънченето на оръжия от двете страни на Ламанша се засилва, с предложението си за всеобщо разоръжаване Русия иска да предпази Френската република, която би се оказала притисната от две неприятелски настроени държави едновременно. Обезпечавайки спокойствието на своя европейски съюзник и гарантирайки своята лична сигурност на Запад, ръцете на руската дипломация ще бъдат развързани за различни ходове и външнополитически комбинации по посока на Далечния изток.

Възможният кръг на инициаторите за свикването на форума в Хага се свежда до приближените на императорския двор лица. На първо място това са ген. А. Н. Куропаткин и ръководителят на външното ведомство М. Н. Муравьов⁹. Идеята на Куропаткин за руско-австрийска конвенция за неизползване на скорострелни оръдия става повод за планиране на конференция по въпросите на мира.

Трябва да се има предвид, че подписаното през 1897 г. австро-руско съглашение за Балканите може би е основата, върху която стъпва проектът на Куропаткин, а оттам и проектът за провеждане на международен форум. В този смисъл, балканската политика на двете империи и по-конкретно съглашението от 1897 г., изиграва важна роля за възникването на Хагската конференция. Друг инициатор е юристът Фьодор Ф. Мартенс, който изготвя представената в Хага руска програма¹⁰. Татяна А. Павлова, доктор на историческите науки и научен сътрудник в Института за всеобща история при РАН смята, че непосредствената причина, която подтиква Николай II към конкретни решителни действия е беседата му със споменатия по-горе пацифист И. С. Блох¹¹.

На 24 август 1898 г. руският министър на външните работи М. Н. Муравьов връчва меморандум на всички акредитирани в Петербург чуждестранни дипломатически представители, съдържащ проект за свикване на първата конференция за ограничаване на въоръжението¹².

На 11 януари 1899 г. руското правителство конкретизира програмата си. В нея се предвижда *„склучване на международно споразумение за определен срок, което споразумение да забрани увеличаването на съществуващите размери на мирновременния състав на сухопътните и морските сили“*. Предлага се за същия срок да се замрази и съществуващото към мо-

мента равнище на военните бюджети. По-нататък в руския проект се предлага да се проучи възможността в бъдеще от това ниво да се премине към намаляване размера на бюджетите и числеността на въоръжените сили¹³.

Биха могли да бъдат направени няколко обобщаващи извода. Свиквайки Първата конференция за мир през 1899 г., управляващите кръгове в Русия са ръководени от три основни мотива. На първо място те са свързани с финансовите въпроси. Руското правителство се стреми към намаляване на военните бюджети на всички държави, опитвайки се да спести средства от превъоръжаването на армията. На второ място стоят политически стремежи. Тук става въпрос за необходимостта и желанието да бъде създадена благоприятна за страната международна обстановка. Идеологическите подбуди също заемат важно място както по отношение на външнополитическите мотиви, така и във вътрешнополитически план.

Реакцията на руската мирна инициатива от страна на европейските правителства е разнопосочна, макар и намирайки допирни точки в това, да бъдат демонстрирани минимални усилия за разоръжаване, като руското предложение в своята основна част бъде отхвърлено.

През 90-те години се повишава характерната за XIX век загриженост на обществеността и правителствата към непрекъснатия ръст във въоръженията в Европа¹⁴. Съвременник на събитията, видният пацифист, правовед и публицист граф Леонид Алексеевич Камаровский анализира отношението на останалите държави към мирното предложение на Русия. Свикването на международния форум той оценява като закономерно развитие на предишните опити на Русия и другите велики държави да повдигнат въпроса за разоръжаването. Според него това е най-важната инициатива от такъв тип¹⁵.

Германия е категорично против. Научавайки за предложението, кайзер Вилхелм се изказва остро към Петербург: *„Цялата конференция – писал той – е насочена в по-голяма или по-малка степен против нашето военно развитие, което Русия би желала да блокира, за да може да ни противостои от своите по-слаби, по-непълноценни позиции. Те нямат достатъчно пари”*¹⁶.

Във Френската република също се отнасят с голяма подозрителност към призивите за разоръжаване. Като цяло международната дипломация прави прибързан и неправилен извод, който се заключава в това, че правителството в Петербург не се съобразява особено със своите съюзници в Париж, за които основната ценност в съюза с Русия е нейната военна мощ¹⁷. Във Франция се появяват опасения, че разоръжаването ще бъде равносилно на отказ от всяка надежда за възвръщане на Елзас и Лотарингия. Французите са обезпокоени най-много от това, дали Русия би предложила да се прекрати превъоръжаването на армията с една нова военно-техническа придобивка – скорострелното полско оръдие. Тези заключения не отговарят на действителната обстановка и от дистанцията на времето може да се види, че фактите не ги потвърждават. В края на XIX век Франция и Англия са на ръба на войната, заради сложността да

разрешат колониалните си противоречия. Руският цар не проявява равнодушие към тези събития, но той прекрасно знае, че неговата империя никога не е имала интереси към колониалната подялба на Африка. Нито той, нито руският народ би приел, че империята трябва да се включи в една неоправдана война по политически причини. Нека не забравяме, че англо-френският конфликт назрява във време, когато Лондон и Берлин правят ритмични сондажи за образуване на съюз помежду си, насочен именно срещу Русия и Франция. В тази напрегната обстановка се проявява далновидността на руския цар. Николай II би желал спокойствие в Европа и именно затова той предлага разоръжаване, като по този начин ще може да предпази Франция, а и цяла Европа от голяма война.

За да потушат обществените притеснения и да успокоят своя съюзник, за Париж заминават едновременно Муравъов и Куропаткин. Руските министри разсейват страховете относно Елзас – Лотарингия и 75-милиметровото оръдие¹⁸. Но те не успяват да си осигурят подкрепата на Франция.

Англия, опитвайки се все още да се придържа към политиката на „блестящата изолация“ и започнала военна надпревара с Германия, отхвърля всяка възможност „да се осигури изпълнение на условията на каквото и да било споразумение“. „Предложението да се забрани усъвършенстването на оръжията“ би отговаряло на „интересите на варварски народи“. „Техни лордства [лордовете на адмиралтейството във Великобритания] са против това, да се връзват ръцете на нашата страна“¹⁹. Меморандумът на английското военно министерство гласи: „Не е желателно числеността и разходите за издръжка на въоръжените сили на нейно величество да се ограничават чрез каквито и да било задължения“²⁰. Тези два документа са предадени от министър-председателя на английската делегация като официална директива, която да определя линията на конференцията.

САЩ, следвайки доктрината Монро заявяват, че американската военна политика не засяга европейските правителства. Американският делегат капитан Мехем казва на английският представител, че Съединените щати никога не ще се съгласят дори да обсъждат въпроса за някакво ограничаване на морските въоръжения. Той изтъква, че САЩ трябва да действат в точно обратна посока – те трябва да увеличат значително военноморската си флота²¹.

При това положение първоначалната програма на Конференцията претърпява идейна еволюция. Провъзгласената през август главна цел – съкращаване на оръжията отстъпва място на други въпроси. Голяма роля в подготовката на конференцията има Ф. Ф. Мартенс, на когото Николай II поръчва да разработи втория, декемврийски циркуляр. Благодарение именно на неговата усърдна работа в руската програма се появява въпросът за арбитража, мирното разрешаване на конфликти и кодификацията на международното право. Конференцията по разоръжаването се трансформира в конференция на мира.

Конференцията е свикана в Хага, по покана на кралица Вилхелмина Холандска, и е проведена от 6 (18) май до края на юли 1899 г. Изборът на мястото не е случаен. Предложенията за други европейски градове като

Брюксел, Берн и Копенхаген отпадат. Причината за избора на холандската столица трябва да се търси в близките отношения между династиите на кралството и Русия. Също така не бива да се забравя, че Холандия е център на науката за международното право още от нейния основоположник Хюго Гроций, издал през 1625 г. своя труд „*За правото на войната и мира*”.

Представителите на 26 правителства вземат участие в Хагската конференция, проведена в двореца Huis Ten Bosh. Русия е представлявана от своите делегати Фьодор Мартенс и Иван Блох. Франция е представена от дипломатите Пол Анри Бенжамен д'Естурнел дьо Констан и Леон Буржоа (представител на френския радикализъм), който оглавява делегацията. Американската делегация е ръководена от дипломатическият агент и историк Андрю Диксън Уайт. Делегацията на Великобритания е водена от конзерватора сър Джулиан Паунсфут. България също е представена на конференцията от своите делегати Димитър Станчов и Христофор Хесапчиев. Българската страна участва в конференцията със съдействието на Русия, след като дипломатическите връзки между двете страни са възстановени няколко години по-рано. Това е първа крачка на България по пътя към обявяване на независимост от Османската империя, което среща остро негодование на султана.

Представителите на страните са разделени в три комисии. Руските предложения са подкрепени частично от италианската делегация и от страна на някои малки държави, които подкрепят като цяло руската политика, поради своята зависимост в един или друг аспект. Германия, Австро-Унгария, Франция, Англия и САЩ се обявяват за свободно продължаване на въоръжаването в различните страни.

Оказва се, че е невъзможно да бъде постигнато никакво споразумение дори за ограничаване на новите оръжия. Разработени са единствено някои международни правила за водене на война, изложени в две конвенции: *За законите и обичаите на сухопътната война* и *За прилагането към морската война принципите на Женевската конференция* (1864 г.) за защита на болните и ранените. Освен тези конвенции са приети и декларации за забраняване за срок от пет години „хвърлянето на снаряди и на избухливи вещества от въздушни балони или с помощта на други подобни нови средства”, за „неупотребяването на снаряди, имащи единствено предназначение да разпространяват задушливи или вредоносни газове”, за забрана на патроните дум-дум. Проектът за задължителен международен арбитраж предизвиква много остри дискусии и среща отпор преди всичко от страна на германските представители. Приета е конвенция *За мирно разрешаване на международните спорове*. В нея се предвижда създаването на постоянна камара на арбитражен съд със седалище в Хага.

Разработените и приети документи – т.нар. Хагски конвенции, са основополагащи за развитието на съвременното международно право. Факт е, че в процеса на подготовка на конференцията нейната цел става „не съкращаването на оръжията, макар и това да било обявено официално, а търсенето

на път за мирно разрешаване на международните конфликти и изработката на правни норми за водене на война²². Руските либерали в края на XIX – нач. на XX век са уверени във възможността за предотвратяване на войните по пътя на постепенното развитие на принципите на международното право и арбитража²³.

Резултатите от работата на делегатите са изложени в заключителния акт. В резултат от двумесечния труд при заседанията, на Конференцията в Хага са приети общо 7 документа: четири основни секции и три допълнителни декларации.

I. Конвенция за мирно уреждане на международните спорове²⁴.

II. Конвенция по отношение на законите и обичаите на сухопътната война²⁵.

III. Конвенция за адаптиране на морската война към принципите на Женевската конвенция от 1864 г.²⁶

IV. Забрана на бомбардиране със снаряди и експлозиви от въздуха²⁷.

1. Декларация относно употреба на експлозиви и снаряди от въздушни балони²⁸.

2. Декларация за неизползване на снаряди, чиято цел е разпространяването на вредни газове²⁹.

3. Декларация за ограничаване използването на куршуми тип „дум-дум“, взривяващи се в човешкото тяло³⁰.

Хагските конвенции, подписани от участниците, представляват многостранни международни договори. Макар че първоначалната инициатива предвижда ограничаване на въоръжените сили с тенденция към мащабно разоръжаване, конвенциите утвърждават обичаите и установяват правилата и законите за водене на война, правата и задълженията на неутралните държави, реда за мирното разрешаване на международни спорове и пр. В тази връзка те са разглеждани като обект на международното право. В Хагските конвенции за пръв път официално са обявени и регламентирани законите, които трябва да бъдат приложими при избухване и водене на военни действия.

Интересите на отделните държави възпрепятстват възможността да се направят стъпки към разоръжаване или дори към ограничаване на държавните военни бюджети. Като основно постижение на делегатите, работили по време на двумесечната сесия на конференцията в Хага, може да бъдат отбелязани забраната на някои иновации във военното дело – бомбардировките от въздуха, използването на химически оръжия и куршуми, избухващи в тялото на противника, причиняващи неизбежна смърт. Друго важно постижение е създаването на Постоянен арбитражен съд.

Като цяло конференцията от 1899 г. изработва правила и принципи за водене на война, въпреки че е наречена Конференция за мир. Впоследствие граф Муравъв обяснява тази съществена преоценка с многото трудности от практическа гледна точка. Въпреки това резултатите от Първата конференция в Хага могат да се разглеждат като поставяне на актуална оценка по важни въпроси, касаещи мироопазването и военното дело. Регламентирането на прави-

лата за водена на война сами по себе си влияят на военните конфликти. От друга страна, император Николай II успява да внесе известно моментно спокойствие по отношение на заплахите срещу Франция и Русия от страна на Англия и държавите от Тройния съюз.

Като доказателство, че мирните конференции не могат да поддържат мира в света, малко след като са подписани Хагските конвенции през 1899 г. избухва военен конфликт между Южноафриканските страни и Великобритания (Втора англо-бурска война). През 1904 г. започва война между Русия и Япония. Това поставя на изпитание страните-участници в тези конфликти, които току-що са подписали Хагските конвенции. На изпитание е подложена и практическата приложимост на международните договори. Бюрата за информация и военните кореспонденти стриктно следят дали се прилагат разпоредбите, най-вече по отношение на военнопленниците. Разбира се, открити са пропуски в прилагането на конвенциите, но като цяло те са оценени като добре работещи и приложими. Установени са правата и задълженията на воюващите страни при водене на военни действия и са ограничени средствата за увреждане на врага. Като цяло Хагската конференция може да бъде оценена като едно важно звено в редицата международни опити предприемани в миналото, целящи да бъдат установени в междудържавните отношения правно-изискващи по-хуманни норми.

БЕЛЕЖКИ

¹ Письмо военного министра Куропаткина министру ин. дел. Муравьеву. 13 (1) марта 1898 г. // Красный архив. М., 1932, № 1–2, с. 70–73.

² **Мартенс, Ф. Ф.** Гагская конференция мира. Культурно-исторический очерк // Вестник Европы. Санкт-Петербург, 1900, № 3, с. 6–7.

³ **Телешевой, Л.** К истории первой Гагской конференции 1899 г. // Красный архив. М., 1932, № 1–2, с. 63–70.

⁴ **Бовыкин, В. И.** Очерки истории внешней политики России, конец XIX века – 1917 г. Москва, 1960, с. 27.

⁵ **Ферро, М.** Николай II. Москва, 1991, с. 72.

⁶ Вж. **Блиох, И. С.** Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношении. СПб., Т. I–VI, 1898.

⁷ **Истягин, Л. Г.** Звездный час российского пацифизма: Роль миротворческой инициативы России на рубеже XIX–XX вв. // Россия XXI, 2004, № 1, с. 62–91.

⁸ **Игнатъев, А. В.** Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков. // Вопросы истории, 1998, № 8, с. 28–42.

⁹ Е. С. Радциг приема, че свикването на конференцията е по предложение именно на А. Н. Куропаткин и М. Н. Муравьев. Вж. **Радциг, Е. С.** Николай II в воспоминаниях своих приближенных. // Новая и новейшая история, 1999, № 2, с. 134–146.

¹⁰ Според А. Л. Колодкин и С. В. Шатуновский идеята за провеждане на конференцията е на Ф. Ф. Мартенс. Вж. **Колодкин, А. Л., Шатуновский С. В.** 100-летие первой конференции мира. // Международная жизнь, 1997, № 9, с. 85–90.

¹¹ Павлова, Т. А. Исторические судьбы российского пацифизма. // Вопросы истории, 1999, № 8, с. 29.

¹² История на дипломацията. Т. 2. София, 1965, с. 518.

¹³ История на дипломацията. Т. 2. София, 1965, с. 519.

¹⁴ Тази характерна особеност е констатирана от **Колодкин, А. Л., Шатуновский С. В.** 100-летие первой конференции мира. // Международная жизнь, 1997, № 9. с. 85–90.

¹⁵ **Камаровский, Л. А.** Гагская мирная конференция. Москва, 1902, с. 3–5.

¹⁶ Die Grosse Politik, Bd XV, No 4257, S. 196. Цит. по История на дипломацията. Т. 2. София, 1965, с. 520.

¹⁷ **Ротштейн, Ф. А.** Международные отношения в конце XIX века. Москва, 1960, с. 542.

¹⁸ Красный архив, 1932, № 1–2, с. 81–88.

¹⁹ British Documents, vol. I, No 274, p. 224–225. Цит. по История на дипломацията. Т. 2. София, 1965, с. 521.

²⁰ British Documents, vol. I, No 276, p. 226. Цит. по История на дипломацията. Т. 2. София, 1965, с. 521.

²¹ История на дипломацията. Т. 2. С., 1965, с. 521.

²² **Игнатъев, А. В.** Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков // Вопросы истории, 1998, № 8. с. 34–35.

²³ Вж. **Камаровский, Л. А.** Гагская мирная конференция. М., 1902.

²⁴ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague01.asp (Актуален към: 31.10.2014)

²⁵ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp (Актуален към: 31.10.2014)

²⁶ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague993.asp (Актуален към: 31.10.2014)

²⁷ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague994.asp (Актуален към: 31.10.2014)

²⁸ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/dec99-01.asp (Актуален към: 31.10.2014)

²⁹ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/dec99-02.asp (Актуален към: 31.10.2014)

³⁰ Пълен текст: http://avalon.law.yale.edu/19th_century/dec99-03.asp (Актуален към: 31.10.2014)